

“GLOBALLASIW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

QARAQALPAQ TILINDE ATTÍŃ ER-TURMANINA BAYLANISLI ATAMALAR

Yusupova B.

*Ajiniyaz atındaǵı NMPI
Qaraqalpaq tili kafedrasınıń
docenti, f.i.d. (DSc);*

Dáwletiyarov M.

*Túrkiy tiller fakulteti Qaraqalpaq
tili hám ádebiyatı qánigeliginiń 3-
a kurs studentı*

Qaraqalpaq tili túrkiy tiller quramında óziniń sózlik qorınıń júdá bay ekenligi menen ajralıp turadı. Tildiń sózlik quramına kirgen sózler qurılıslıq jaqtan da, mánilik jaqtan da hár qıylı bolıp keledi. Olar túrli belgi, is-háreket, zat, buyım hám t.b. atamaların bildirip keledi. Olardıń arasında jılqıshılıq leksikasına baylanıslı sózler úlken bir topardı quraydı.

Jılqıshılıq leksikası qaraqalpaq tilindegi jılqı hám onıń túrleri, onıń minez-qulıq, reń, sırtqı kórinis, shabıs, jorga belgileri, olarǵa qoyılǵan laqap atlar, olardıń er-turmanı hám onıń quram bólekleri, jılqınıń kesellik atamaları hám t.b. leksikalıq birliklerdi quraydı. Sonday-aq, jılqıǵa baylanıslı xalıq sanasında qalıplesken, ırımlar, dástúrler t.b. túsinipler xalıqtıń milliy mádeniy ózgesheliklerin kórsetiwde úlken xızmet atqaradı.

Túrkiy xalıqlar úy jániwarların tórt túlik mal dep atap, oǵan jılqı, túye, qara mal hám qoy-janlıqtı kirgizgen. At haywanlar ishinde óziniń tábiyatınıń tazalıǵı, názikligi, óz iyesine sadıqlıǵı, isenimli ğamxor, dos, qorǵawshı bolıwı menen ózgeshelenedi.

A.Amangeldi I.Esenberlinniń «Kóshpeliler» romanı tilinde jılqıǵa baylanıslı sózler tómendegidey leksika-semantikalıq toparlarǵa bóledi:

- «1) Jılqınıń ulıwma atamaları;
- 2) Jılqınıń jası menen jınısına qaray qoyılǵan atamalar;
- 3) Jılqınıń dene músheleriniń atamaları;
- 4) Jılqınıń tábiy ózgesheliklerine baylanıslı atamalar;
- 5) Jılqınıń júrisine baylanıslı atamalar;
- 6) Jılqıǵa baylanıslı kásiplik sózler;
- 7) Jılqıǵa tán geypara qıymıl-háreketlerdi bildiretuǵın sózler;
- 8) Jılqı malınıń túri menen túsine qaray qoyılǵan atamalar;
- 9) Jılqıǵa baylanıslı qoyılǵan onomosiologiyalıq (antroponimler, toponimler jáne gipponimler) atamalar

“GLOBALLASH SHÁRAYATINDA FILOLOGIYANÍŇ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

Jıllıq sharwashılıǵına qatnaslı sózlerge: er-toqım, at kórpe, at dorba, at jabıw, atultan, at-arba, at-sayman, at-turman jáne sol sıyaqlı sózler kiredi.

Trilogiyada jıllıq sharwashılıǵına qatnaslı tómendegidey tillik derekler ushırasadı: er-toqım, at dorba, atultat hám t.b. Shıǵarmadaǵı jıllıq sharwashılıǵına qatnaslı leksikanı óz ishinde kishi toparlarǵa bólip qarastırıwǵa boladı, máselen: 1) kásip iyeleriniń atamaları; 2) er-turman atamaları; 3) jıllıq baǵıwǵa, sınawǵa, baplawǵa qatnaslı sózler, 4) jıllıqdan alınatuǵın ónim atamaları jáne ónim alıwǵa, saqlawǵa zárúr bolǵan zatlar (ıdısar)»¹ dep kórsetedi.

S.Bahadırova «Ata-babam qádirlegen argımaǵım» degen bóliminde «Qaraqalpaqlar ushın eń qádirli nárese ne? Bul soraw qoyılǵanda men mınalardı aytar edim: Biri – qaraqalpaqtıń argımaq atı, ekinshisi – jırawı menen baqsısı, olar aytqan dástanları, úshinshisi – qol óneri, tórtinshisi – qara úyi. Usı ónerler qaraqalpaqtı qaraqalpaq etken, milliyliginiń ruwxın bergен ónerleri» dey kelip, «Qaraqalpaq argımaǵınıń er-toqımı – qol óneriniń jetisken túri» dep atalǵan bir bólim arnayıdı. Onda: «Qaraqalpaqlar aq otawın, qızın, duwtarın jáne atın ayrıqsha bezegen. Olardı bezegen óneri muzey sıyaqlı. Qaraqalpaqlar attıń er-toqımına ayrıqsha kewil bólgен. Argımaq attı qızdı kiyindirgendey etip jasandırgan. Attı jasandırwıda jeti, segiz túrli óner iyeleriniń qolınan shıqqan buyımlar paydalanılǵan» dep kórsetedi. Jazıwshı bul miynetinde «Edige» dástanınıń Óteniyaz jıraw variantınan mınaday qatarlardı keltiredi:

Kózgeneńnen aqsha atqa,
Maqpaldan saylap **dorba** ildi,...
Bótekeden **belliklep**,
Ushıǵadan **terliklep**,
Úzengisin uzaytıp,
Quyısqańın qısqartıp,
Tós ayılın bek tartıp,
Aq júwenniń qası altın,
Aq baslı erdiń bası altın,
Quyısqańı gubba altın,
Tebingisi terme altın,
Qolındaǵı **qamshısınıń**,
Búldirgisi sabı altın.

¹ Амангелді А.А. Қазақ тіліндегі жылқыға қатысты этнолексика (І.Есенберлиннің «Көшпенділер» романы материалдары негізінде). – Оқушыларға арналған ІІҚМБ. Баспадан, 2012. 116-57-58-беттер.

Bul kishkene epizodta atqa paydalanǵan 12 er-turmanı ayılǵan»² dep jazadı. Bul qatarlardan xalıqtıń atqa degen mehiri, súyispenshiligi, qádirliligi mal dúnyası ekenligi ayqın kórinedi.

Attıń er-turmanı hám onıń bóleklerine berilgen xalıqlıq atamalar júdá sulıw hám tańqalarlıq. Olardıń hár birinde xalıqtıń salt-sanasınıń kórinisleri jámlengen. Er-turmannıń barlıq bóleklerinde júdá ıqshamlap, oǵada dıqqatlı islengen buyımlar jıynaǵı bar. Tóimde olardıń bir neshe túrleri haqqında sóz etpekshimiz.

Er – tiykarıman, attıń ústinde adam awıp ketpey otırıwı ushın qolaylap aǵashtan jonıp qol miyneti arqalı sheber ustalar tárepinen soǵıladı. Qaraqalpaq xalqınań ershi ustaları erlerdi dáslep aǵashtan jonıp belgili kóriniske ákelgen soń sırtın qara mal terisi menen qaplaydı. Bunday erlerdi xalqımız

musılman er dep ataydı.

Jona – erdiń atqa batpawı ushın erdiń astına salınadı. Ádette, er qanday kólemde iyelese, jonalarda sonday kóriniste boladı. Jonanı kiyizlerden qalıń etip kapron sabaqlar menen tigedi. Olar túrli bezewler, shashaqlar menen sulıwlap bezeledi.

Toqım – attıń eri awıp ketpewi jáne de erdiń atqa batpawı ushın er hám jonanań astına salınadı. Toqımınń birneshe túrleri bar. Mısalı: Erkeshe degen túri kólemi jaǵınan birqansha úlken hám qalıń boladı. Al terlik degen túri juqalaw bolıp atqa birinshi bolıp salınadı. Terlik dep atalıwınń mánisi de sol sózge baylanıslı dóregen, at terlegende dáslep terlikke ótedi. **Ayıl** – erdi awdırtpay uslap turıwı ushın attıń qarnınan alıp tarttırıp qoyıladı. Ayıldıń eki basında eki shıńǵa boladı, solar arqalı tartqı baw menen tartıp baylanadı.

ayıl arqalı tartırıladı

Terme tolgawlarda: «Artqı ayıldıń batqanın, Iyesi bilmes, at biler. Ağayinniń azǵanın, Ağayin bilmes, Jat biler, Teri tonnın ıssısın, Jası tolǵan qart biler» dep beriledi.

Zangi – atqa miniw ushın paydalanıladı. Zangi taralıq arqan arqalı erge baylap qoyıladı.

Seydament – attıń eri artqa ketip qalmawı ushın bir tárepın erdiń basına, al ekinshi tárepın attıń aldıńǵı eki omırawınan ótkerilip qarnı jaǵına

Jabıw – atlardı jabıwlap qoyıw ushın paydalanıladı. Gúz baslanıwdan qorada saqlanatuǵın atlar ayazlamawı ushın kerek. Jabıwlar qalıń kiyizlerden islenedi.

Jelek – jabıwdıń kólemi sıyaqlı tek ǵana juqa bolıp, jaz kúnleri atlardı shıbın hám sonalardan qorǵaydı.

Jelek sóziniń qollanıwına baylanıslı geypara ózgesheliklerdi kórsetip ótpekshimiz.

Laqay tilindegi jelek sóziniń mánisi bılay túsindiriledi: «Jelek –[Jelek]-túrkiy sóz. Tiykarınan, erkekler kiyetuǵın astarsız, paxtasız juqa shapan .Ilgeri awılda kim namaz oqımasa aqsaqallar jıynalıp soǵan bir jelekpen birjaynamaz alıp beredi eken. Kiyin adamlar uyalǵanınannamazdı baslaydı eken, endi bul ádetler joǵalıp ketti, jeleǵin bolsa tartıp aladılar»³.

Qaraqalpaq xalqında «Elge elek te kerek, jelek te kerek» degen naqıl bar. Bunda «jelek – kiymeshek ústinen tartatuǵın oramal; sawkele ornına basqa jabılatuǵın oramal»dı bildiredi. 534-bet Qazaq tilinde de jelek usı mánisi menen birge mal, jılqı jeytuǵın shópti de bildiredi.

³ Назаров Н. Дарийлар: диалектология ва фразеология – Тошкент, 2010. – 118-бет.

Al, jelemik sózi ásten esken samal, jeńil ayazdı bildiredi. Mısalı: «Pátpelek» – báhár paslının jelemikli kúnleri oynalatuǵın oyın»⁴. S.Bahadırova «Jelemik – attı jawıp qoyatuǵın jipekten islengen jabıw.Shetine naǵıs salınadı»⁵ dep jazadı.

Noqta – arqalı atlar noqtalap qoyıladı.Noqtalarda jip shiyrılıp qalmawı ushın aylansoq boladı.

Juwen – arqalı adamlar atlardı basqaradı . Juwenge suwlıq salınıp, ol atlardıń awzında turadı. Juwen noqtaǵa uqsas bolıp, tek suwlıǵı arqalı ayrılıp turadı.

Qamshı – hámmege belgili, attı shawdırganda paydalanıladı. Buringi ata-babalarımız qamshını ózi menen alıp júrip onnan qural iretinde de paydalanǵan. Kópshilik ushın ápiwayı sabı tut tereginen, al tómeni atlardıń quyırǵınan, al, házirgi kúnde remenlerden órip soǵıladı. Qamshı soǵıw hámmeniń de qolınan kelebermeydi hám onı hámme soǵıwına da bolmaydı

Taga – jawın, qarda atlardıń tuyaqları taymawı ushın taǵalanadı.Taǵanı taǵashılar otta qızdırıp, atlardıń tuyaqlarına qaǵadı.

Moyındırıq – atlardı bezewde hám at kózikpew ushın moynına taǵıp qoyıladı.

Qaraqalpaq xalqınıń túsiginde jılqı hasıl, kiyeli, qásiyetli úy haywanı. Jılqınıń piri – Qambar ata.Jılqı, at hám onıń er-turmanına baylanıslı kóplegen naqıl-maqallar bar.

Ulıwma, jılqı qaraqalpaq xalqınıń eń jaqsı kórgen janıwarı bolıp esaplanadı. Xalıqtıń túsiginde jılqı saqlaǵan shańaraqta ırısqa-neseybe mol boladı. Ol kúndiz ózin oylasa, tünde iyessin

oylaydı eken. Qudaytaalanıń ózi de qızlardan kiyingi sulıwlıqtı atlarǵa bergен. Xalqımız

⁴Қарақалпақ фольклоры Т. 88-100. – Нөкіс: Илим, 2015. – 256- бет.

⁵ Бахадирова С. Қарақалпақ қондай халық. Ташкент: Нароу, 2013. – 53-бет.

”Er jigittiń bir muradı at bolar, At bolmasa júreginde dárt bolar “dep biykarǵa aytpaǵan. Shinında da, at adamnıń qanatı hám sonday bolıp qaladı.

Ádebiyatlar:

1. Amangeldi A.A. Qazaq tilindegi jıqlıǵa qatıstı etnoleksika (I.Esenberlinniń «Kóshpendiler» romanı materialdarı negizinde). – Óskemen: S.Amanjolov atındaǵı ShQMU baspası, 2012.
2. Bahadırova S. Qaraqalpaq qanday xalıq. Tashkent: Navruz, 2017.
3. Qaraqalpaq folklorı T. 88-100. – Nókis: Ilim, 2015.
4. Nazarov N. Laqaylar: dialektologiya va frazeologiya. – Toshkent, 2010.